

Jordi Enjunes
Txus Morata

Estudi de la substitució i suspensió de la pena en justícia juvenil. Aproximació a la realitat penal juvenil catalana

Recepció: març 2016 / Acceptació: maig 2016

Resum

El procés d'acompanyament i transició a la llibertat és part de l'èxit educatiu en la reinserció social. Potenciar vincles comunitaris i la millora de competències socials són aspectes ineludibles en el procés d'incorporació social, especialment per als menors amb delictes greus. En el present article analitzem l'aplicació de mesures de substitució i suspensió com a institucions que eviten la consolidació d'identitats subculturals i permeten processos de vinculació comunitaris.

Paraules clau

Justícia juvenil, Reinserció social, Substitució, Suspensió, Incorporació comunitària

Estudio de la sustitución y suspensión de la pena en justicia juvenil. Aproximación a la realidad penal juvenil catalana

El proceso de acompañamiento y transición a la libertad es parte del éxito educativo en la reinserción social. Potenciar vínculos comunitarios y la mejora de competencias sociales son aspectos ineludibles en el proceso de incorporación social, especialmente para los menores con delitos graves. En el presente artículo analizamos la aplicación de medidas de sustitución y suspensión como instituciones que evitan la consolidación de identidades subculturales y permiten procesos de vinculación comunitarios.

Palabras clave

Justicia juvenil, Reinserción social, Sustitución, Suspensión, Incorporación comunitaria

Study of the Substitution and Suspension of Sentence in Juvenile Justice. An approach to the juvenile penal situation in Catalonia

The process of professional support and transition to freedom is a significant part of educational success in social reintegration. The strengthening of community ties and the enhancing of social skills are crucial aspects of the process of social inclusion, especially for minors convicted of serious crimes. In this paper we analyse the application of alternative measures sentence substitution and suspension as effective steps towards preventing the consolidation of subcultural identities and fostering processes of belonging in the community.

Keywords

Juvenile justice, Social reintegration, Substitution, Suspension, Inclusion in the community

Com citar aquest article:

Enjunes, Jordi; Morata, Txus (2016)

"Estudi de la substitució i suspensió de la pena en justícia juvenil.

Aproximació a la realitat penal juvenil catalana".

Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa, 63, p. 115-126

ISSN 2339-6954

- El canvi en la política penal juvenil cap a models de seguretat ciutadana comporta un clar enduriment de les lleis penals (Salvador, 2014) i evidencia biaixos a millorar en el sistema de justícia juvenil, especialment en relació amb l'exigència legal internacional i nacional de considerar l'ús de les mesures de privació de llibertat com l'última ràtio, evitant així la ruptura amb els vincles socials existents. Es dóna més importància al delictes i l'etiologia delictiva que al mateix procés educatiu i de canvi del menor, assumint directrius paral·leles, i en ocasions antagòniques, del que s'estipula en les lleis i recomanacions internacionals (Couso, 2007; Pérez, 2014).

Es dóna més importància al delictes i l'etiologia delictiva que al mateix procés educatiu i de canvi del menor

La pressió social derivada d'una societat basada en el risc i el control sembla avantposar-se a la necessitat de millorar els vincles afectius amb els membres de la comunitat, el compromís social i la participació en activitats de tipus comunitari, afavorint alhora la interiorització de valors socials (Rodríguez, 2011). Les accions delictives es produeixen especialment quan la vinculació dels individus a la societat és feble o està trencada, fet que dóna peu a un procés socialitzador mancat de competències en autocontrol i valors morals compartits (Pratt, Turner i Piquero, 2004). Les mesures d'internament es presenten com una oportunitat en el procés socialitzador (Enjuanes i Camps, 2013), però la identificació amb rols negatius, especialment significatius en l'edat juvenil (Hernández, 2013), requereix una especial cura per evitar la consolidació de conductes de tipus subcultural i antisocial. La comissió de delictes d'especial gravetat, que requereixen de processos d'internament en centres educatius, no poden quedar apartats dels processos de reinserció comunitària si poden tenir lloc de manera efectiva i sense risc en l'exterior. L'extrema preocupació per la intervenció en relació amb els factors de risc ha oblidat en sovint la importància de potenciar i consolidar factors de protecció que permetin intervenir i evitar la conducta antisocial.

La intervenció penal juvenil a Espanya, un canvi necessari

La privació de llibertat com a última ràtio

El sistema penal juvenil espanyol regula, de manera diferenciada i autònoma de la població adulta, les conseqüències jurídiques derivades dels il·lícits penals, seguint així les directrius de les normes internacionals (Resolució 45/113, 1990). Encara que en l'exposició de motius de la LO 5/2000 de Responsabilitat Penal del Menor (des d'ara LORPM) es manifesta una tendència a l'orientació sancionadora, evidenciada més especialment en les seves ulteriors reformes (Salvador, 2014), destaca per damunt d'aquesta la intervenció educativa. Els sistemes penals que permeten intervencions reeixides amb els

joves infractors són aquells que sofisticuen la seva resposta, allunyant-se de reaccions uniformes de tipus punitiu i adequant la pena a les necessitats de la persona, (Evans-Chase i Zhou, 2012).

Les normes i tractats internacionals delimiten l'ús de la pena privativa de llibertat com a última ràtio. A l'article 37.b de la Convenció dels Drets de l'Infant, i l'article 17.1 de les Regles Mímines de les Nacions Unides per a l'administració de la justícia de menors (en endavant Regles de Beijing), disposen que la privació de llibertat s'imposarà quan no hi hagi una altra resposta adequada (Cano, 2011; Pérez, 2014). El Consell d'Europa, en la seva recomanació 87 (20) de 17 de setembre de 1987, insta els estats membres a la creació de catàlegs de mesures que permetin atendre tant l'etiologia del delictes com, especialment, les necessitats dels seus autors, i així es trasllada a la redacció de la LORPM on s'inclou no només mesures penals d'àmbit comunitari sinó les institucions de la substitució i la suspensió de les penes, un cop es valori que el jove ha adquirit les competències necessàries o està en condicions d'adquirir-les en medi obert (Cano, 2011).

L'aplicació d'aquestes institucions ve descrita a les Regles de Beijing, on en la seva regla 23.2 es concreta la necessitat de permetre certa facultat per part de l'autoritat competent a modificar les ordres sempre que es cregui convenient. A la regla 28.1 es recomana l'ús de la llibertat condicional sempre que sigui possible i concedir-la tan aviat com sigui possible, individualitzant així el procés educatiu (Couso, 2010; Pérez, 2014). És a la resolució 45/113 de l'Assemblea General de les Nacions Unides de 14 de desembre de 1990, en el seu article 79, on s'explicita que tots els menors hauran de beneficiar-se de mesures concebudes per a la seva reintegració a la societat, tot establint-se fites com la llibertat anticipada.

Amb tot això, la legislació penal espanyola, encoratjada per aquestes recomanacions, contempla la inclusió de les institucions de la substitució i la suspensió de la pena en la legislació. En l'article 40 de la LORPM, es defineix de forma clara i explícita la suspensió de la mesura, tot i que relegant la seva aplicació tan sols als menors amb sentències no superiors a dos anys, limitació que no permet considerar el canvi dels menors amb condemnes més greus i evidència, tal com hem assenyalat, la realitat del punitivisme penal. Si bé la limitació d'aquestes mesures pot estar motivada per la presència de factors de risc significatiu, la mateixa llei estableix la necessitat de fomentar el canvi pro-social i la millora competencial del menor sense excepció per tipus delictiu, així com l'aplicació de mesures de llibertat vigilada en tots els casos. Crida l'atenció la possible contradicció que s'estableix entre delictes greus i els principis resocialitzadors i del superior interès del menor. És en l'article 51 de la LORPM on es faculta el jutge competent a substituir unes mesures per unes altres que es considerin més adequades, sempre que es poguessin haver imposat en el seu inici, i per un temps igual o inferior al que resti de compliment.

En tots dos casos, i segons el que descriu la legislació espanyola, s'imposaran mesures comunitàries de seguiment en medi obert posteriorment de la seva aplicació, que permetin el control i acompanyament educatiu del menor en el seu procés de reinserció. La substitució implica un canvi en una altra mesura del catàleg menys restrictiva, i en el cas de la suspensió, la mateixa LORPM preveu, en el seu article 7.2, dos períodes diferenciats: un de privació de llibertat i un altre de compliment de llibertat vigilada.

La vinculació comunitària com a element d'èxit en la incorporació social

Diferents estudis de reincidència mostren dades poc encoratjadores pel que fa a la fita re-socialitzadora de la pena, evidenciant que més de la meitat dels joves internats reincideixen en un temps no superior a tres anys. Un estudi realitzat a Catalunya xifra en un 57'8% els menors que reincideixen després de penes d'internament en centre educatiu (Capdevila i Ferrer, 2012), xifres similars a les presentades pel País Basc, amb un 59% de reincidència (Sant-Juan, Ocariz i Cuesta, 2007), o el 52,4% de reincidència a Extremadura (Núñez, 2012). Però no només les dades de reincidència criden l'atenció. En l'esmentat estudi de Catalunya sorprèn la celeritat en la comissió del nou il·lícit, essent el 75% dels i les joves que surten d'un centre tancat els qui cometen el delicte abans del primer any (Capdevila i Ferrer, 2012).

El procés d'acompanyament i retorn a la comunitat es presenta com un element important per a la consecució dels objectius reinseridors

No només és important la imposició d'una mesura inicial, ni tampoc n'hi ha prou amb el treball que es realitza en fase d'execució. Entenem que el procés d'acompanyament i retorn a la comunitat es presenta com un element important per a la consecució dels objectius reinseridors (Alonso & Funes, 2009; Planella, 2003).

L'internament, per si sol, no educa, sinó que són la vinculació comunitària amb els membres de la comunitat, la participació i la interiorització de valors prosocials positius els que afavoreixen la construcció de processos de ciutadania activa i compromesa (Trilla, 2010) mitjançant intervencions que permetran consolidar conductes, d'acord amb les normes socials i millores en l'autocontrol (Bender i Lösel, 1997). Un sistema penal juvenil, preocupat pel procés de reinserció, haurà d'eludir el risc com a estratègia d'intervenció i apostar per una actuació educativa basada en el canvi identitari cap a comportaments prosocials. Com més temps passi en la no comissió del delicte, major és la probabilitat de processos desistors en la conducta antisocial (Blasco, Fuentes i Pastor, 2014), però aquest temps s'ha de donar en entorns prosocials que se semblin el màxim possible al seu entorn natural.

Tot el que s'ha exposat no porta a negar la necessitat de la mesura de privació de llibertat en la seva totalitat, però sí a valorar l'aplicació dels programes més adequats en cada moment, tenint en compte l'interès superior

del menor. No hi ha dubte que les mesures de perfil comunitari al costat de metodologies pròpies de l'acompanyament psicosocial i educatiu (Morata, 2014) permeten mantenir els vincles socials com a factors protectors davant la comissió del delictes (Mathur i Clark, 2014). No s'han trobat estudis ni evidències científiques que indiquin que l'aplicació de les mesures estudiades pugui ser contraproductiu en el procés educatiu i reinseridor.

L'internament d'un jove en centre educatiu de règim tancat és necessari per la presència de factors de risc elevats que impedeixen un treball adequat en comunitat, però la presència de risc social no ha de ser determinant per al compliment íntegre de la pena en medi tancat. El mateix dinamisme del menor i l'adquisició de competències i habilitats socials han de permetre adaptar els processos d'incorporació social a la seva pròpia realitat. El treball educatiu ha de tractar sobre facilitar factors protectors d'estimulació al canvi, promoure el canvi a través de competències centrades en l'autocontrol i la construcció de processos de ciutadania compromesa (Kymlicka i Norman, 1994), per, posteriorment, acompanyar en el procés d'incorporació al medi obert, a través de la vinculació amb la comunitat i especialment la família o el grup d'acollida.

El present article analitza l'ús de la institució de la suspensió i la substitució de la pena en la justícia penal juvenil espanyola en una mostra de joves catalans, i pretén analitzar aquests resultats per perfils criminògens, orientant els professionals de l'execució penal en els casos que resulta determinant i/o aconsellable la implementació d'aquestes mesures.

Mètode

Mostra

La mostra de l'estudi ha estat formada per la totalitat dels joves sentenciats a Catalunya i als quals durant els anys 2008 a 2010 se'ls va imposar una mesura d'internament en centre educatiu no superior als dos anys i que, bé en la interlocutòria o ja en fase d'execució penal, se'ls va substituir o es va suspendre la mesura. La investigació s'ha centrat en els joves d'entre 14 i 16 anys, ja que aquesta dada ens va permetre fer un seguiment real de la reincidència durant els dos anys posteriors a la comissió del delictes. En els estudis recents en la justícia juvenil catalana, el 87% dels joves que compleixen una mesura penal cometen el delictes durant els dos anys posteriors a la finalització de la seva causa base, de manera que, si bé l'estudi de reincidència no és comparable amb les dades que se'ns ofereix, sí permet aproximacions a aquestes xifres.

El gruix de la mostra està compost per un total de 174 joves, 55 casos estudiats el 2008 (31'6%), 63 del 2009 (36'2%) i 56 del 2010 (32'2%), que suposen la totalitat dels joves als quals se'ls va substituir o suspendre la mesura al llarg dels anys estudiats. En el 80% dels casos la població és de sexe masculí, i procedents de l'Estat espanyol en un 56% del total. La mitjana d'edat se situa entorn als 15'6 anys, amb una moda que se situa entorn als 16 anys, en un 70% dels casos estudiats.

Variables estudiades

Les variables estudiades per analitzar l'impacte de les mesures de substitució i suspensió en el procés de reincidència dels menors han estat extreptes del Sistema d'Informació de Justícia Juvenil (SIJJ) de la Direcció General d'Execució Penal a la Comunitat i Justícia Juvenil.

S'han tingut en compte les variables de risc en la comissió de l'acte delictiu i que estiguessin a la base de dades esmentada, com també la resposta penal al tipus delictiu. En la present investigació s'han valorat dades de tipus socio-demogràfic com l'edat, el sexe i la nacionalitat, i delictiu com els antecedents penals, el temps de la mesura, mesura inicial i final imposada, i el delictiu.

Resultats

Ús de la substitució i suspensió en el sistema penal juvenil català

Les dades estadístiques analitzades en la investigació evidencien una reducció discreta del 4'2% de la població infractora juvenil al llarg d'aquests tres anys estudiats, passant de 7.405 joves atesos el 2008 als 7.094 el 2010, mantenint el rigor en l'aplicació de mesures d'internament, ja que aquestes no sofreixen cap variació significativa.

L'aplicació de les institucions de substitució i suspensió en el sistema penal català ha anat en retrocés, passant del 40'6% dels joves el 2008 al 36'2% el 2010. Si bé la legislació internacional impulsa aquest tipus de mesures, no s'apliquen als joves amb delictes greus (més de dos anys d'internament) i tan sols s'aplica a un terç dels qui tenen delictes menys greus, tot assimilant-se cada vegada més a polítiques penals d'adults (Salvador, 2014).

És destacable que el 56'3% dels joves als quals se'ls imposa la substitució o suspensió no se'ls aplica regles de conducta addicionals més que les d'observar un comportament adequat a la llei o aquelles que quedin reflectides amb l'educador de medi obert en el seu pla de treball individual, de manera que l'aplicació d'aquestes institucions s'assimila sovint a beneficis derivats de bon comportament dins del centre educatiu, més que no pas a accions educatives de millora de la reinserció.

Dades de reincidència general

Les dades analitzades en la investigació no ofereixen dades significatives entre la comissió d'un nou delictes i els factors estudiats detallats més amunt, no existint relació estadística causal entre la variable "Reincidència" i la resta de variables analitzades. Aquestes dades permeten ratificar la tesi del present estudi en què els factors de risc criminògens, com en el cas dels antecedents (Beatriu, 2011) o el temps de compliment en centre educatiu, no són rellevants en la comissió del nou delictes i no suposen un factor desistidor per si mateix, motiu pel qual perllongar el tancament es presenta com a contraproductiu en el procés de reinserció social ja que pot afavorir processos d'identificació subcultural (Valverde, 2014). La presència de factors protectors comunitaris com la relació amb l'entorn familiar, la capacitat de gestió del temps d'oci, la participació activa en la comunitat o la vinculació a valors socials prevalents, tots ells no estudiats pel fet de no disposar de dades, són importants i poden ser significatius en la comissió del nou delictes, elements no identificats com a principals en la intervenció dels centres educatius. Això no obstant, al llarg de la investigació han aparegut dades d'especial significació que tot i que no són estadísticament significatives i, per tant, generalitzables, són interessants a considerar.

Les dades de reincidència del període estudiat evidencien que el 54% dels joves als quals se'ls aplica la substitució o suspensió de la pena no tornen a cometre un delictes. Aquesta xifra no permet comparació directa amb estudis de reincidència, però dades estadísticament interessants com aquesta ens permeten afirmar que el procés d'acompanyament i vinculació comunitari abans de l'acabament de la condemna es presenta com un factor desistidor important.

El 54% dels joves als quals se'ls aplica la substitució o suspensió de la pena no tornen a cometre un delictes

Per temps de condemna, la diferència entre joves de menys d'un any de condemna i més d'un any, no s'aprecia significativitat, ja que per a aquests últims les dades són tan sols un 2% més elevat. Atès que la intervenció dins dels centres educatius és universal i no se centra en concret en l'etiologia delictiva, entenem que una intervenció basada en models punitivistes i amb baixa presència de vinculació comunitària permetin aquesta similitud en les dades. Aquest element ens permet plantejar la necessitat d'incorporar joves amb delictes més greus ja que, com veiem, la tipificació de la pena no aporta dades diferenciades.

Sexe i reincidència en les mesures substituïdes o suspeses

S'observa una relació significativa entre el sexe femení i la no reincidència a partir de les dades exposades. L'estudi mostra xifres entorn del 73'9% dels casos estudiats de les joves que no tornen a cometre un delictes un cop vinculades de nou a la comunitat, mentre que els homes se situen en el 51'7%, inferiors a la mitjana.

Així mateix, les noies a les quals se'ls ha imposat una mesura de centre tancat, tenen majors xifres de reincidència. La desvinculació de la comunitat en el sexe femení aporta dades significatives pel que fa a l'assumpció de conductes de tipus antisocial, essent significativa la correlació amb la comissió de nous delictes durant el període de substitució o suspensió de la pena en el sexe femení.

Temps d'imposició de la pena, antecedents penals, regles de conducta i reincidència en la mesura substituïda o suspesa

No s'adverteix una relació significativa entre els antecedents penals i la comissió d'un nou acte delictiu en el procés de substitució o suspensió de la pena. Tampoc no s'ha definit conclusions significatives entre el temps imposat en sentència i la comissió de nous actes delictius posteriorment. Entenem que els dos factors no són significatius en la comissió de nous il·lícits penals segons es desprèn del treball realitzat.

Altrament, sí són significatius els resultats quant a l'aplicació per part del jutge de regles de conducta en el compliment efectiu de la substitució o suspensió de la pena. Es destaca una correlació negativa entre la no imposició de regles de conducta o la imposició de regles de tipus restrictiu i la reincidència. L'adequació de les regles de conducta a les necessitats del propi subjecte, derivades de la feina dels professionals educatius de medi obert, d'acord amb la seva situació individual, reflectit en els programes de tractament individual, s'identifiquen com a elements d'èxit al costat de la imposició de regles de tipus restrictiu imposades en fase processal.

Discussió

L'estudi aporta orientacions pel que fa a la importància de l'aplicació de mesures d'àmbit comunitari que evitin la ruptura dels vincles socials, i que aquests no tenen relació amb variables de risc criminogen com els ante-

cedents, el temps d'imposició de la mesura o el tipus de regles imposades en fase de suspensió o substitució. Les dades estudiades no aporten explicacions vàlides en el procés de desistiment, per la qual cosa entenem que la tancada i el rigor punitiu no han de ser elements aplicables en el model penal juvenil. La vinculació comunitària i el procés d'acompanyament en la transició cap a la llibertat es presenta com a crític en el procés de reinserció social del menor, de manera que els processos de mediació comunitària són evidències interessants i efectives en aquest punt (Almirall, García i Jódar, 2011). Destaquem la importància de centrar estudis en aquest àmbit.

La vinculació comunitària i el procés d'acompanyament en la transició cap a la llibertat es presenta com a crític en el procés de reinserció social del menor

La família i el model de parentalitat exercit amb els menors ha de ser un element a tenir en compte de forma significativa. Hi ha estudis en població adulta que així ho ratifiquen (Martí i Cid, 2015) i el mateix Departament de Justícia implementa intervencions com el Programa Límits. La literatura científica assegura que mantenir un vincle social segur permet prevenir la comissió d'actes delictius en un futur, oferint resistències actives davant del comportament antisocial.

La gestió de l'oci es presenta com un altre element clau ja que aquest és un factor determinant en la conducta antisocial. S'han de proposar canvis metodològics que permetin la intervenció basada en necessitats personals i la implementació de programes cognitiu-conductuals, a partir d'intervencions ambientals, que assegurin processos d'interiorització de valors prosocials, defugint de sistemes sancionadors i punitius que consoliden comportaments identitaris subculturals (Valverde, 2014).

No s'han demostrat relacions significatives entre l'historial delictiu o el temps de mesura i la reincidència delictiva, com s'assenyala en altres estudis de reincidència (García *et al.*, 2011), malgrat això, el sistema penal segueix posant èmfasi en la importància de l'historial delictiu com a element de risc social, avantposant-lo als propis canvis desistors del mateix jove (Cruz, 2011). La reincidència delictiva estarà marcada sovint per l'adequació de la intervenció a les necessitats criminògenes del menor. L'augment del temps de privació de llibertat no correlaciona amb el desistiment.

Entenem que aquest tipus d'institucions s'haurien de generalitzar per a tota la població penal juvenil, ja que el procés educatiu-sancionador i la finalitat reinseridora que esgrimeix la LORPM no distingeix d'il·lícits penals determinats. Permetre l'accés a aquestes institucions a tots els joves infractors, sempre que presentin unes condicions determinades no vinculades a factors criminògens, com s'ha demostrat, ha de ser una realitat en el marc del sistema penal espanyol.

Conclusions

El mandat constitucional insta els centres d'execució penal a afavorir mesures que millorin els processos de reinserció i reeducació de les persones que cometen delictes. I aquest mandat és més intens, si és possible, quan parlem de menors. La LORPM defineix la seva acció com a sancionadora educativa i entenem que en matèria de justícia de menors l'ambigüitat en la finalitat de la pena no és possible, i ha d'orientar, així, la seves accions cap a finalitats reinseridores. L'administració penitenciària té el compromís d'orientar la seva política penal cap a mesures que, sense posar en risc l'entorn social ni despenalitzar les conductes que afectin la protecció dels béns jurídics protegits, millorin i emfatitzin la reinserció de les persones privades de llibertat. Establir, consolidar i millorar els vincles comunitaris és un element necessari per aconseguir aquests fins, i per a això les metodologies pròpies de l'acompanyament psicosocial i educatiu es presenten com les més adequades per a aconseguir-los. Els centres educatius han de flexibilitzar els seus controls restrictius, que no educatius ni d'inserció comunitària, pel que fa a la suspensió i substitució de la pena dels i les joves internats en centres de menors, tot possibilitant processos d'aprenentatge en relació amb la participació, al foment de la cohesió social, la interiorització de valors prosocials i la vinculació comunitària i parental.

Els resultats d'aquest estudi ens permet confiar en la importància de l'aplicació d'aquestes institucions en mesures penals de més gravetat, i a les quals actualment la Fiscalia General de l'Estat s'hi oposa per delictes de més de dos anys de condemna, idea emfatitzada en la baixa reincidència dels menors als quals se'ls substitueix o suspèn la mesura, amb una imposició inicial de centre d'internament. Entenem que aquest tipus de mesures s'han d'adequar, no només a l'etiologia delictiva del menor, sinó també al procés vital, educatiu, social i familiar, de manera que la substitució i la suspensió han d'anar dirigides a l'evitació de conductes identitàries negatives i subculturals, així com a afavorir el procés reinseridor del menor com més aviat millor.

El retorn i l'adaptació a la comunitat és una part vital i important del procés de reinserció, i si bé la legislació penal juvenil contempla com a necessària l'execució de llibertat vigilada, un cop acabat el temps de privació de llibertat, d'acord amb les dades presentades, entenem que aquest procés s'ha de poder accelerar un cop el o la jove hagin incorporat les habilitats i competències necessàries per a la vida en societat. Reduir l'impacte negatiu que produeix la privació de llibertat i millorar el vincle amb la comunitat, a través de la participació del jove i l'establiment de relacions d'afecció segures, han de ser els objectius dels equips educatius. L'actual política penal s'haurà d'orientar cap a models comunitaris que no només evitin la comissió de nous delictes sinó que afavoreixin la construcció de ciutadans compromesos que millorin els processos de cohesió social.

Cal que la política penal actuï conjuntament amb la praxi socioeducativa i les evidències científiques, tot aportant elements clau per a la millora dels processos d'incorporació social. Entendre la importància de l'acompanyament psicosocial en el marc dels contextos socials dels joves per part dels educadors, així com la importància de les institucions del nostre ordenament jurídic, es presenten com una orientació socioeducativa rellevant per als processos d'incorporació social positiva en el medi comunitari.

Cal que la política penal actuï conjuntament amb la praxi socioeducativa

Jordi Enjunes

Professor de la Facultat d'Educació Social i Treball Social
Universitat Ramon Llull – Pere Tarrés
enjunesjordi@gmail.com

Txus Morata

Professora de la Facultat d'Educació Social i Treball Social
Universitat Ramon Llull – Pere Tarrés
tmorata@peretarres.org

Bibliografia

Almirall, A.; García, M.; Jódar, F. (2011). “La mediación penal juvenil y comunitaria: una alianza necesaria”. *Mediaciones Sociales*, 9, 165–185.

Alonso, I.; Funes, J. (2009). “L'acompanyament social en els recursos socioeducatius”. *Educació social: revista d'intervenció socioeducativa*, 42, 27–45.

Beatriz Cruz (2011). “La circunstancia agravante de reincidencia en el derecho penal juvenil”. *Revista Estudios Jurídicos*, 11.

Bender, D.; Lösel, F. (1997). “Protective and risk effects of peer relations and social support on antisocial behaviour in adolescents from multi-problem milieus”. *Journal of Adolescence*, 20(6), 661–78.

Blasco, C.; Fuentes, N.; Pastor, C. (2014). “Aproximació als factors explicatius del desistiment en joves infractors”. *Educació social: revista d'intervenció socioeducativa*, núm. 58.

Cano, M. Á. (2011). “¿Supresión, mantenimiento o reformulación del pensamiento educativo en el derecho penal juvenil?”. *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología*, 13(13).

Capdevila, M.; Ferrer, M. (2012). *Taxes de reincidència 2011 de justícia juvenil*. (CEJFE, Ed.). Barcelona.

Carmona, C. (2002). “Algunas observaciones sobre la responsabilidad penal de los menores, a raíz de la Ley 5/2000, de 12 de enero”. *Revista Española de Ciencia Penal y Criminología*, 4(3).

Couso, J. (2010). *Sustitución y remisión de sanciones penales de adolescentes. Criterios y límites para las decisiones en sede de control judicial de las sanciones* (No. 18/2010). Santiago de Chile.

- Enjuanes, J.; Camps, E.** (2013). A ti, “Centre Educatiu Els Til·lers”, nuestro más sentido homenaje. Un modelo educativo a través de la historia de la justicia juvenil. *Revista de Educación Social*.
- Evans-Chase, M.; Zhou, H.** (2012). “A Systematic Review of the Juvenile Justice Intervention Literature: What It Can (and Cannot) Tell Us About What Works With Delinquent Youth”. *Crime & Delinquency*, 60(3), 451–470.
- García, A.** (2005). *Negociar el riesgo*. (Ariel, Ed.) (primera.). Barcelona.
- García, E.; García, O.; Benítez, M. J.; Pérez, F.** (2011). “Menores reincidentes y no reincidentes en el sistema de justicia juvenil andaluz”. *Alternativas. Cuadernos de trabajo Social*, 18, 35–55.
- Hernández, M. V.** (2013). “Características cualitativas y cuantitativas de la delincuencia actual de menores”. *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 10(471-492).
- Kymlicka, W.; Norman, W.** (1994). “Return of the Citizen: A survey of recent work on citizenship theory”. *Ethics*, 104, 257–289.
- Martí, J.; Cid, J.** (2015). “Encarcelamiento, lazos familiares y reincidencia. Explorando los límites del familismo”. *Revista Internacional de Sociología*, 73(1).
- Mathur, S.; Clark, H.** (2014). Community Engagement for Reentry Success of Youth from Juvenile Justice: Challenges and Opportunities. *EDUCATION AND TREATMENT OF CHILDREN*, 37(4), 713–734.
- Morata, T.** (2014). “Pedagogía Social Comunitaria: un modelo de intervención socioeducativa integral”. *Educació social: revista d'intervenció socioeducativa*, (57), 13–32.
- Núñez Izquierdo, F.** (2012). “Tasa de reincidencia de la delincuencia juvenil de Extremadura. Medidas privativas de libertad”. *Revista sobre la infancia y la adolescencia*, (2), 37–67.
- Pérez, C.** (2014). “La justicia juvenil en el derecho internacional”. *Derecho y Cambio Social*, 37.
- Planella, J.** (2003). “Fonaments per a una pedagogia de l’acompanyament en la praxi de l’educació social”. *Revista Catalana de Pedagogia*, 2, 13–33.
- Pratt, T.; Turner, M.; Piquero, A.** (2004). “Parental socialization and community context: A longitudinal analysis of the structural sources of low self-control”. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 41(3), 219–243.
- Rodríguez, J.** (2011). “Conducta antisocial en grupo: una aproximación mediante ecuaciones estructurales”. *CENIPEC*, 30.
- Salvador Concepción, R.** (2014). La ley reguladora de la responsabilidad penal de los menores: sus posteriores reformas y su eficacia. *La ley penal: revista de derecho penal, procesal y penitenciario*. La Ley-Actualidad.
- San-Juan, C.; Ocariz, E.; Cuesta, J. L. de la.** (2007). “Evaluación de las medidas en medio abierto del Pla de Justicia Juvenil de la Comunidad Autónoma del País Vasco”. *Boletín Criminológico*, 96.
- Trilla, J.** (2010). “Propuestas conceptuales en torno al debate sobre educación para la ciudadanía”. In ICE-Horsori (Ed.), *Entre todos. Compartir la educación para la ciudadanía*. (Vol. Propuesta, pp. 77–92). Barcelona.
- Valverde, J.** (2014). *Exclusión social. Bases teóricas para a intervención*. (Editorial Popular, Ed.). Madrid.